

ציונות דתית וציונות עובדת – התגבשות זרמים וסיעות

יעל ישי

המפלגות הפוליטיות היו בין הארגונים המדיניים העיקריים שהטביעו את חותמם על התפתחות היישוב היהודי בארץ-ישראל. הן עסקו במכלול פעולות ותפקידים וטווח-השפעתן חרג מתחומי ה'מדיניות' והקיף את חיי החברה והתרבות.

החוקר את תולדותיהן של מפלגות היישוב נתקל בתופעה בולטת – הן לא היו עשויות מקשה אחת, לא מן הכחינה האידיאולוגית ולא מן הכחינה הארגונית. היו בהן זרמים וסיעות בדרגת גיבוש זו או אחרת. במאמר זה תיבדק התגבשותן של הסיעות בשתי מפלגות – 'הפועל המזרחי' ו'מפלגת פועלי ארץ-ישראל'.

אף כי 'הפועל המזרחי' ייצג את הציונות הדתית ומפא"י את הציונות העובדת, היו שתי המפלגות דומות מכמה בחינות: שתיהן היו הגדולות בתנועתן, לשתייהן היתה אוריינטאציה סוציאליסטית ושתייהן היו פלוראליסטיות – מפלגות שהיו בהן סיעות אידיאולוגיות וארגוניות.¹ שתי הסיעות פעלו תוך תחרות עם הנהגת המפלגה, אך זכו בהכרתה. ב'פועל המזרחי' ובמפא"י לא היו הסיעות 'קבוצות מחתרת', אלא התגבשות חלקית של חברים, שנבדלו משאר חברי המפלגה בהשקפת-עולמם או בהשתייכותם הארגונית. בשתי המפלגות היתה התייחסות דו-ערכית לתופעת הסיעתיות: מחד גיסא רווחה מגמה לריכוז שלטוני ולטטוש הבדלי-הדעות, ומאידך גיסא – היו בשתייהן הסדרים ארגוניים שאפשרו לסיעות להתקיים, לפעול, להתפתח ולהעמיק שורשים. שתי המפלגות הנחקרות שונות בעיקר בתגובתן לסיעות: עמדתה של 'הפועל המזרחי' היתה מתונה, ואילו מפא"י ניהלה מאבק חורמה שהסתיים בשבירת שלימותה של המפלגה. להלן ייבדקו היסודות האידיאולוגיים והארגוניים של הסיעות ב'פועל המזרחי' ובמפא"י, דפוסי פעילותן במפלגה ותגובתה של זו להתפתחותן.

'הפועל המזרחי'

התגבשות רעיונית של סיעות – מפילוג לאיחוד

'הפועל המזרחי' נוסד בשנת 1922 כתנועת פועלים דתית. מתוך שניות זו נבעה אוריינטאציה כפולה: האחת – לתנועה הדתית הכללית, המרכז העולמי של 'המזרחי'; האחרת – לתנועת-

1 על מקורותיה והתפתחותה של סיעה ב' ראה: ישי, 'סיעות בתנועת העבודה בישראל', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1976.

הפועלים הכללית, הסתדרות העובדים. אוריינטאציה כפולה זו היתה שורש לחילוקי-דעות במפלגה ובסיס לייסודן של סיעות. אמנם הפלוראליזם של 'הפועל המזרחי' היה מושגת אף על יסודות חברתיים — אנשי ההתיישבות העובדת בצד העירוניים. אולם ביסודו של דבר היה זה פלוראליזם רעיוני.

התארגנותו הפוליטית של 'הפועל המזרחי' היתה על רקע של אופוזיציה ל'מזרחי', שהגדיר את מטרותיו כמאבק תרבותי-דתי, ואילו 'הפועל המזרחי' שאף ליצור מסגרת חיים כוללת לפועלים דתיים ויחד עם זאת, היה שותף ל'מזרחי' במגמת ההתנגדות לתכניתם של חיים וייצמן ואחד-העם, שהכריזו על שאיפתם להטביע על הציונות חותם חילוני של 'ככל הגויים בית ישראל'. שילוב היסוד הדתי עם היסוד הרעיוני-הסוציאליסטי היה מקור לחילוקי-דעות פנימיים ב'פועל המזרחי' למן יסודו.

כבר בוועידת היסוד ('ח-כ' בניסן תרפ"ב) נערך ויכוח נוקב על ההצטרפות להסתדרות הכללית. כמחצית החברים תמכו בכניסה להסתדרות, משום שסברו כי אין זכות קיום לארגון פועלי מתבדל. המחצית האחרת היתה בדעה כי 'הגיבוש העצמי' קודם להצטרפות, מחשש שמיעה ברוב החילוני. ההחלטה ביטאה פשרה, שהיא טיפוסית להתמודדות בין דעות שונות, בלשון זו:

הסתדרות הפועל המזרחי לא נכנסת לעת עתה להסתדרות הכללית, ויחד עם זה מרכז הפועל המזרחי עובד בקונטקט עם ההסתדרות הכללית בעניינים כלליים המשותפים לכל הפועלים.

בה-בשעה הגדיר 'הפועל המזרחי' את זיקתו ל'מזרחי' העולמי — 'הפועל המזרחי נשאו בתור חטיבה מיוחדת בתוך המזרחי העולמי, עומד בקשר הסדרותי עם צעירי המזרחי בכל העולם'.² הגדרה זו לא סייעה ל'פועל המזרחי' לגשר על-פני הניגודים שרווחו בינו לבין שני הארגונים שהיו מוקד להזדהותו. הסתדרות 'המזרחי' אמנם תמכה ב'פועל המזרחי' בשנים הראשונות לקיומו, על-ידי הקצבת חמש-עשרה לירות ארץ-ישראליות לחודש וסיוע בהקמת מטבחים לפועלים. אולם כעבור זמן קצר ראתה בתנועת-האחות שלה 'סוציאליסטים' והעדיפה לתמוך בארגון 'המזרחי הצעיר', שלא גילה נטיות 'שמאלניות'. גם עם הסתדרות העובדים לא התנהלו היחסים על מי-מנוחות. 'הפועל המזרחי', שהיה ארגון די שולי ביישוב היהודי בארץ ומתבדל, לא נהנה משירותה של מי שהחלה כבר להתמסד כארגון מרכזי רב-עוצמה.

בשנים הראשונות לקיומו עדיין רווחה ב'פועל המזרחי' האוריינטאציה 'המזרחית'. במועצה השנייה (כו' בכסליו תרפ"ד) ביקשו חברי 'הפועל המזרחי' דרכים להשפעה על 'המזרחי' וקבעו זיקה חד-משמעית ל'צעירי המזרחי' — ארגון שהיה שלוחה של 'המזרחי'.³ בוועידה השלישית (ד'-י"א באדר ב' תרפ"ד) דווח כי —

הגיעו מים עד נפש — במקום כל התקוות שתלינו במזרחי באה אכזבה גמורה. חברנו התפרנסו בחצי קב של חרובים לשבוע ולא היתה אף קופת-מילווה שתעמוד להם בשעת דחקם.⁴

2 הסתדרות הפועל המזרחי, הפועל המזרחי, תמו-אב תרפ"ה, עמ' 1-5.

3 הפועל המזרחי, ג (ניסן תרפ"ח), חוברת טו.

4 'לאחר יאוש', שם, סיוון תרפ"ד.

בוועידה זו התגבשו שלוש סיעות, שמאפייניהן העיקריים, כשינויים הנובעים משינוי העתים, נשאר ב'פועל המזרחי' (ובמפד"ל) במשך עשרות שנים.

סיעה אחת תבעה להתאחד עם ההסתדרות כדי לפתור את בעיותיו של הפועל הדתי, מתוך ההנחה שרעיון העבודה מחייב הגנה מעשית על ענייני הפועל, והסתמכות על הבטחות ההסתדרות לגלות התחשבות בצורכי הפועל הדתי. שתי הסיעות האחרות התנגדו לאיחוד, מטעמים שונים. הסיעה השנייה – מתוך כך שעל-ידי האיחוד 'אנו מקימים קיר של ברזל בינינו לבין המזרחי לעולמים... וגדולה הבושה והכלימה כלפי כל היהדות המזרחית והחרדית בעולם'. כן הובע החשש מפני טמיעת המיעוט הדתי ברוב החילוני.⁵ סיעה זו תבעה קיום האוטונומיה של 'הפועל המזרחי' עד הוועידה ה'מזרחית' הבאה. הסיעה השלישית תבעה להישאר ב'מזרחי' ולהילחם כתוכו. הנימוקים של סיעה זו היו ערכיים (שותפות בזיקה לדת), אך גם אינסטרומנטאליים – 'ברור כי כל התקציבים בשביל קבוצותינו ניתנים רק בכוחו הגדול והמכריע של המזרחי בקונגרסים – בהם הוא לוחם עבור אישורם'.⁶

ה'שמאליים' שאפו אפוא להשתחרר מן האפוטרופוסות של 'המזרחי' ואילו ה'ימניים' נחלקו לשתי קבוצות – אחת שאפה לייסוד 'הסתדרות עובדים מזרחים', שתהיה לה אוטונומיה מסוימת לשם ארגון ענייני הפועל; שנייה היתה מוכנה להסתפק בקיום תנועה חינוכית עצמאית. גם מחלוקת זו יושבה על דרך הפשרה – הוועידה השלישית של 'הפועל המזרחי' תבעה לקרוא לוועידה עולמית של 'המזרחי' ולוועידה עולמית של 'צעירי המזרחי' ו'הפועל המזרחי', שבה עמדה להתברר שאלת הכניסה להסתדרות. התקוות שניתלו בכינוסים אלה התבררו, שכן המועצה העולמית של 'צעירי המזרחי' החליטה לייסד 'הסתדרות עובדים מזרחיים בארץ-ישראל שתהיה חלק לא-נפרד מן המזרחי העולמי'.⁷ החלטה זו גרמה למפח-נפש ב'פועל המזרחי' ולכינוס הוועידה הרביעית ('י"ב בחשוון תרפ"ה).

בוועידה הרביעית התחדד המאבק בין הסיעות ב'פועל המזרחי'. רק מיעוט קטן – שניים מתוך שלושים ואחד – תמך ב'ארגון העובדים המזרחים', הרוב התנגד ל'מזרחי' משום שלא סייע להתפתחותו של 'הפועל המזרחי'.⁸ רוב זה, שהיה זעום – שבעה-עשר מתוך שלושים ואחד – קבע כי 'בלי הסתדרות מאורגנת ומאוחדת של כל ציבור הפועלים, בלי הסתדרות ב"הא הידיעה", אין אפשרות גם לקיומנו או בארץ בתור פועלים',⁹ והחליט כי הוא רואה באיחוד כל כחות העובדים העבריים את היסוד לבנין הארץ.¹⁰ החלטה זו, שלא היתה 'פשרנית', גרמה לפילוג היחיד

5 החשש מפני טמיעת הובע במלים הבאות: 'ההסתדרות הכללית שונה תכלית שינוי מהפועל המזרחי. היא מורכבת כרובה מסוגים שאין להם שיג ושיח עם הדת והיהדות ומבטים עליה כעל דבר פרטי'. מצוטט על-ידי: נ' עמינח, תנועת עבודה דתית, א, ירושלים תרצ"א, עמ' 28.

6 מכתב מ"מ זהבי, חבר הוועד הפועל של 'הפועל המזרחי' אל נ' גרדי. ראה: נ' גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, א, המחלקה להסברה בכתב של המפד"ל, ניסן תשל"ג, עמ' 198-200.

7 אם כי להסתדרות זו ניתנה הרשות לקבץ כספים – 'ההשתמשות בהם תהיה תחת השגחת המרכז העולמי של המזרחי והפקתו'; מהחלטות הוועידה השלישית: הפועל המזרחי, שם (לעיל, הערה 3).

8 ההתנגדות ל'מזרחי' בוטאה בדברים הבאים: 'האפוטרופוסות העליונה, אשר אינם מאמינים ברעיון ואינם מסוגלים לעשות בשביל התפתחותו ואשר חשבו כי יעלה בידם לשלוט על הפועל הדתי ולשם זה השתדלו תמיד לעצור בעד התפתחותו של הפועל המזרחי'. ראה: 'על האיחוד', האהלה, ג-ד (תרפ"ה).

9 כרוז המרכז, שם, כ-ג.

10 החלטות הוועידה הרביעית, חשוון תרפ"ה.

כתולדותיו של 'הפועל המזרחי' (והמפד"ל) – כשליש (שנים-עשר מתוך שלושים ואחד) נמנעו, אך החליטו לקבל את דין הוועידה ולהצטרף להסתדרות הכללית. המיעוט כפר בחוקיות החלטת הרוב, מתוך נימוקים פורמאליים ש'הפועל המזרחי' הוא חלק מתנועת 'המזרחי', והחליט להמשיך את כינוס הוועידה הרביעית מתוך הצהרת נאמנות ל'מזרחי'.

האיחוד בין הפלג הפורש של 'הפועל המזרחי' וההסתדרות הכללית לא האריך ימים, שכן הפועלים הדתיים לא נקלטו מבחינה חברתית ולא נהנו מתגמולים כלכליים בביתם הפוליטי החדש. דתיותם היתה למכשול בדרך השתלבותם בחוגי ההסתדרות.¹¹ המצטרפים ציינו כי 'במוסדות ההסתדרות נתקלנו לפעמים בתופעות שליליות שונות ובחילול רגשותינו הדתיים'.¹² לעומת זאת, גורלו של 'הפועל המזרחי' 'הימני' שפר עליו, בשל הסיוע הנדיב שקיבל מן המרכז העולמי של 'המזרחי', שהעניק לו פרס על אי-הצטרפותו להסתדרות. פלג זה אף התעצם משום הצטרפותם הרחבה של חברי 'צעירי המזרחי' אנשי העלייה הרביעית. קבוצות 'אזרחיות' אלה הטביעו חותמן על אופיה של התנועה, שהפכה ליותר 'ימנית'. הפועל המזרחי אף נסתייע במוסדות כלכליים כגון חברת 'עולים-בונים' שהבטיחה מקומות עבודה רבים לחברי המפלגה.

הקמת 'ברית עולמית של תנועת תורה ועבודה', שהופיעה כגוף עצמאי במרכז העולמי של 'המזרחי' וחתימת שורה של הסכמים עם ההסתדרות (בין לשכות העבודה של שתי ההסתדרויות ובין שתי קופות-החולים) הכשירו את הקרקע לאיחוד בין שני הפלגים. ה'שמאליים' פרשו מן ההסתדרות ושבו אל שורות 'הפועל המזרחי'. שני אגפיו של 'הפועל המזרחי' היו מודעים לעובדה שקיומם הנפרד היה כרוך בחולשה פוליטית, גם אם האגף הימני התחזק מבחינה כלכלית. בפגישת בירור לפני האיחוד אמר ש' לנדרי, ממנהיגי 'הפועל המזרחי' הימני:

ההסתדרות הפועל המזרחי לא נוצרה בשביל להבטיח פרנסה למאות או לאלף פועלים. התעודה העיקרית היא ודאי הרבה יותר מזה. המצב הנוכחי אינו נותן לפועל המזרחי להיות לכוח בעל השפעה.¹³

למרות העניין של שני הפלגים באיחוד, תנאיו ביטאו מגמת ויתור של השמאל, שכן המשא-ומתן הסתיים בהחלטה כדלקמן:

טובת הפועל המזרחי דורש: (א) להסיר למשך של תקופת שנים את שאלת הכניסה להסתדרות בתור שאלה בלתי אקטואלית; (ב) להקדיש את כל המרץ והכחות לשם הבראת התנועה, חיזוקה והתפתחותה והגדלת מוסדותיה ויצירותיה.¹⁴

שאלת ההצטרפות להסתדרות ירדה אפוא מעל הפרק.

האיחוד בין שני פלגיו של 'הפועל המזרחי' לא היה רק תוצאה של מיתון רעיוני או ויתורים ארגוניים. הוא נתאפשר גם בעקבות תהליך ההכרה בסיעות, דהיינו – ברב-גונויות בתוך מסגרת המפלגה.

11 'מה ענין אדמוניות אצל האינטרנציונל?' הקישו חברים ב'פועל המזרחי' הימני; מתוך: הפועל המזרחי, ו-ז (תמוז-אב תרפ"ה), עמ' יח-יט.

12 גרדי (לעיל, הערה 16), עמ' 253.

13 פריטל שיחה בין 'הפועל המזרחי' השמאלי והימני, ח' בתמוז תרפ"ו, גנוך הציונות הדתית.

14 שם, כ"ג בניסן תרפ"ז.

עוד בוועידה השלישית ניתנה לסיעות ב'פועל המזרחי' הכרה ארגונית על-ידי שיטת הבחירות.¹⁵ בוועידה החמישית גברה מגמה זו, שבאה לידי ביטוי בהצעה לכונן את 'הפועל המזרחי' ל'מפלגת סיעות' על-ידי הרכבת המרכז מכל נציגי הגושים, על-פי מספר חבריהם. אמנם הצעה זו (של הוועדה המתמדת) נדחתה על-ידי חברי המרכז, אולם חברי הגוש המציע נקטו אחת הסנקציות המקובלות על סיעת מיעוט – הסרת המועמדות מחברות במוסדות המפלגה.¹⁶ המרכז נכנע לכך וסיעת המיעוט אמנם יוצגה על-פי כוחה במוסדות המפלגה. יתירה מזו – הוועידה החליטה על חוקת בחירות, שהיו אמורות להיות ישירות, חשאיות ויחסיות. הנימוק לייצוג היחסי ביטא את היתרון הטמון בסיעתיות, כדלקמן: 'כל התיחדות ארגונית הבאה מתוך הסתעפות אידיאולוגית שאינה מוצאת את סיפוקה בהיקף התנועה הכללית, או מתוך צרכים מיוחדים, ברכה בה לתנועה'.¹⁷

המיסוד הארגוני של סיעות 'הפועל המזרחי'

המטוטלת של 'הפועל המזרחי', שנעה בין אוריינטציה למזרחי לבין התייחסות לתנועת העבודה, לא חדלה ממהלכה. לאחר הוועידה החמישית וחתימת ההסכם עם ההסתדרות חלה הרעה ביחסים שבין 'הפועל המזרחי' ו'המזרחי'. במועצת המרכז של 'הפועל המזרחי' התלוננו חברים כי המזרחי שוב מנסה 'להכשיל את הפועל המזרחי, פן ירבה ופן יפרוץ ועלה על המזרחי מחוללו ומולידו'.¹⁸ התחרדות היחסים היתה תוצאה של הגידול שחל בכוחו של 'הפועל המזרחי' מאז האיחוד בין שני פלגיו.¹⁹ התוצאה היתה העברת מוקד המחלוקת במפלגה מבעיית השותפות עם הסתדרות העובדים לבעיית הזיקה ל'מזרחי'. בוועידה השישית נדונה סוגיית היחסים עם תנועת-האם, אולם נוהלי הפשרה שהתור את היחסים עם ההסתדרות יושמו גם לגבי הקשרים עם 'המזרחי'. הוחלט שלא לנתק את הקשרים עם תנועת-האם, אם כי תנועת 'תורה ועבודה' צריכה היתה לשמור על עצמאותה.²⁰ בשנת 1932 נקלע 'הפועל המזרחי' למשבר חמור, שנבע מאי-יכולתה של התנועה לממש אף לא אחת מן המטרות שהציבה לעצמה. לאחר עשור לקיומו לא יכול היה 'הפועל המזרחי' להצביע על הישגים כלשהם. בהתיישבות העובדת היה 'חילול שבת בפרהסייה' ואילו לתנועה עצמה לא היתה אף לא נקודה יישובית אחת. הקרקע שהובטחה לה כסכיבות שיש אברק חולקה לארגונים אחרים, בעיקר ל'שומר הצעיר'. כן סבל 'הפועל המזרחי' ממיעוט כוח-אדם עקב קיפוח בחלוקת הסרטיפיקאטים.²¹ המפלגה יצאה למאבק על מה שהוגדר על-ידי פעיליה כ'ציפור נפשה של התנועה'. מאבק זה כלל איום בפרישה מן ההסתדרות הציונית, מה שהעיד על חומרת הקיפוח. לאחר שאיום זה העלה חרס, פנה 'הפועל המזרחי' אל היהדות הדתית ברחבי-העולם להחרים את קרנות המוסדות ולהעביר את

- 15 אמנם כל עשרים חברים בחרו ציר אחד; אך כל מספר אחר של חברים שהשקפתם מיוחדת, ומספרם מאושר על-ידי ועד הסניף, שיגרו אף הם ציר לוועידה. ראה: גרדי (לעיל, הערה 6).
- 16 הוועידה החמישית של הפועל המזרחי, י"ד-כ"ג בטבת תרפ"ז, הדין-חשבון: נתיבה, ב (אדר א' תרפ"ז), גליון טז.
- 17 ברנשטיין, 'לשאלות הארגוניות בתנועתנו', שם, ג (א' באדר תרפ"ח), גליון ג.
- 18 שם, ד (א' בניסן תרפ"ט), גליון יג-יד.
- 19 המפלגה החליטה על הקמת קרן 'תורה ועבודה' ועל הנפקת מניות של קופת מלווה. צירי 'הפועל המזרחי' היו 40 אחתים מצירי הוועידה המשותפת לשתי התנועות.
- 20 נתיבה, ד (ניסן תרפ"ט), גליון יד.
- 21 שם, ז (אדר ב' תרצ"ב), גליון יא-יג.

תרומותיהם במישורין אליו.²² נראה כי איום זה, שהיה חסר תקדים לגבי מפלגה יישובית לא פורשת, נשא פרי, לפי שכעבור זמן קצר אישר הוועד-הפועל הציוני פה-אחד את התיישבות 'הפועל המזרחי' בשיך אברק.²³

בד-בבד עם המשבר ההתיישבותי, עשתה הנהגת 'הפועל המזרחי' נסיונות לחזק את היסודות הארגוניים של המפלגה, בעיקר בתחום הפרסונאלי והפינאנסי.

כשלהי שנת 1932 (טבת תרצ"ג) הוצא חוזר למנהלי הסניפים לשם המרצת רישום החברים ונשיהם. ניתנה ארכה של עשרה ימים להוצאת פנקסי-חבר בלי לאבד את זכויות הוותק. מכיוון שמספר החברים הגיע לכמה מאות (בסוף שנת תרצ"א — ל-616), התנהל רישום פנקסי מדוקדק על סיבות היציאה של כל חבר.²⁴ בהמשך לפעולה זו יצא חוזר מאת הוועד הפועל של המפלגה לכל חברי 'הפועל המזרחי' ובו דווח על אדישות ורפיון-ידיים בכל שטחי פעולתה של התנועה — 'מצב זה אם ימשך, והרסנו בידינו את אשר בנינו בעמל וביגיעה במשך שנים'.²⁵ התביעות הקונקרטיות שהופנו אל חברי 'הפועל המזרחי' היו — להפעיל את הוועדות המשפטיות (להלן), לחתום על 'נתיבה' (עיתון התנועה), לדייק בתשלומי המסים, להפיץ ספרות אידיאולוגית-מפלגתית ולחרום לקרן 'תורה ועבודה'. כשנתיים לאחר-מכן החליט מרכז 'הפועל המזרחי' להדק את הרצועה הארגונית ולהוציא מן המפלגה כל חבר שאינו משלם את מסיו.²⁶ אם כי עוד קודם-לכן הוצאו חברים מן 'הפועל המזרחי' בשל אי-תשלום מסים.²⁷

אמצעי אחר לגיבוש המפלגה ולהטלת משמעת היה כינון 'ועדות משפטיות' (או 'משפט החברים'). ועדות אלה, שנבחרו על-ידי מועצת הסניף, היו ממנות שופטים (שניים עד חמישה, ובמקרים מיוחדים — אחד), שסמכותם היתה בעניינים הבאים: (א) תביעות כספיות בין החברים; (ג) כל עניין שיועבר על-ידי אחד ממוסדות המפלגה; (ג) דיון והחלטה בדבר שלילת זכויותיו של חבר או הוצאתו מן המפלגה; (ד) דיון והחלטה בענייני הפרת משמעת (התביעות היו מוגשות על-ידי מזכירות הסניף או הוועד הפועל שלו); (ה) תביעות דת היו מוגשות על-ידי מזכירות הסניף או על-ידי אחד החברים. הערעור על 'משפט החברים' היה מובא לפני 'משפט חברים מרכזי' (כרוך בתשלום מס-ערעור), ולא לפני מוסד מפלגתי אחר.²⁸ משפט חברים זה, שסמכויותיו היו רחבות ומקיפות, אפשר למפלגה לטפל במהירות וביעילות במרדנים.

22 שם (ט"ו בתמוז תרצ"ב), גליון יח-יט.

23 שם (כ"ח באלול תרצ"ב), גליון כ-כא.

24 לדוגמה, בשנת תרצ"ד: עזבו בשל כניסתם להסתדרות — 31; בשל כניסה לצה"ר — 5; ל'מזרחי' — 2; בגלל ענייני דת — 3; נפטרו — 4; חולה רוח — 1; התחתנה עם חופשי — 1; קבלן — 1; אי-תשלום מסים — 15. מרשימה מגוונת זו אפשר ללמוד על הרכב חברי התנועה ועל אופיה. ראה: דין-וחשבון לוועידה השביעית, א' בטבת תרצ"ה, גנון הציונות הדתית.

25 חוזר מספר 4/550, ט' בחשוון תרצ"ב, שם, נספח א.

26 החלטות המרכז, ד' בכסליו תרצ"ד.

27 בשנת תרצ"ב הוצאו 38 כשל אי תשלום מסים; בשנת תרצ"ג — 5; בתרצ"ד — 40; בתרצ"ה — 3; בתרצ"ו — 53. ראה: דין-וחשבון לוועידה השביעית (לעיל, הערה 24); דין-וחשבון לוועידה השמינית, שבט תש"ב, גנון הציונות הדתית.

28 דין-וחשבון לוועידה השמינית, שם.

בצד הסדרים אלה, שהעידו על כוונתה של הנהגת 'הפועל המזרחי' ללכד ולגבש את מפלגתם, רווחה מגמה הפוכה: בבחירות לוועידה השביעית של המפלגה הופיעו ארבע רשימות, כולן סיעות חוקיות ומוכרות. הגשת הרשימות התאפשרה הודות לחוקת הבחירות שבה נקבע כי חברי התנועה מצביעים לרשימה ארצית או מקומית, ולא לאיש. המורד לחלוקת הצירים היה אפוא יחסי. שיטה זו פתחה פתח לשתי תופעות: (א) תחרות והתמודדות על קולות תוך כדי ייסוד רשימות חדשות; (ב) שינויים פוטנציאליים ביחסי הכוחות.

שיטת בחירות זו מסדה למעשה את הסיעות, מאחר שהעניקה להן סיכוי לקיום פוליטי שלא תלוי בה בהסכמתה של הנהגת המפלגה. אמנם י" ברנשטיין, ממנהיגיו של 'הפועל המזרחי', גינה את הסיעות, שלא נבעו, לדעתו, מהבדלי תפיסה רעיוניים אלא כתוצאה מ'חוסר יסוד'²⁹, אולם קולו היה קול קורא במדבר. העובדה היתה שלסיעות היתה ייחודיות אידיאית שמצאה אחיזה בגיבוש ארגוני. הסיעות שהתגבשו לקראת הבחירות לוועידה השביעית היו ארבע במניין: סיעת 'תורה ועבודה' (רשימה א'), סיעת 'אל המקור' (רשימה ב'), סיעת 'יצירה ובניין' (רשימה ג') וסיעת 'ירושלים' (רשימה ד').³⁰

במוקד המחלוקת התוך-מפלגתית עמדו ארבע בעיות מרכזיות: היחס כלפי המזרחי, כלפי ההסתדרות הכללית, כלפי הרביזיוניסטים ובעיות פנים-מפלגתיות.

סיעת הרוב (זכתה ב-59 אחוזים) היתה סיעת 'תורה ועבודה' בהנהגתם של מ' שפירא וש"ז שרגאי. היא יצגה עמדה מתונה בכל הבעיות שעמדו על הפרק. הסיעה היתה הטרוגנית מבחינה חברתית ודגלה בקיום סטאטוס-קוו ביחסים עם ארגונים חיצוניים.

הסיעה תבעה לקיים את ההסכם עם ההסתדרות, שהופר לעתים קרובות, אם כי תוך המשך 'מלחמת דעות לעקרונות של הפועל המזרחי בשטח הדתי'.³¹ המניע העיקרי להמשך הסטאטוס-קוו היה פראגמטי – 'את שלטון ההסתדרות לא נמנע על ידי ביטול ההסכם... עם ההסתדרות קל יותר להגיע להבנה, הזכויות בהתישבות ועבודה הן הודות להסכם'.³²

אמנם הוטחה ביקורת כלפי הנהגת 'המזרחי', שלא היתה ערה דיה לצורכי הקיום של היהודים הדתיים.³³ אולם הפתרון היה – 'להשתלט על תנועת המזרחי ולכוון אותה לפי רחננו', מתוך מגמה 'לשמירה על אחדותו והשפעה על כיוונו'.

'הפועל המזרחי' קופח בחלוקת עבודה ובתקציבי התיישבות³⁴ ולפיכך עמדה על הפרק בעיית השותפות עם הקבוצה האחרת 'המקופחת' ביישוב – העובדים הלאומיים. סיעת 'תורה ועבודה' לא

29 'לא רעיון הוא שקבעם לאחד אלא המציאות הולידה את התופעה הזאת... משום [שהדתיים] לא יכלו להמצא בכפיפה אחת עם הפועלים החפשיים. הסיעות – הגרורות אחרי המצב וההשפעות של הזרמים השולטים ברחוב; דברי י" ברנשטיין, דין-וחשבון לוועידה השביעית (לעיל, הערה 24).

30 בוועידה השביעית היתה ל-2,354 חברים זכות בחירה, ומתוכם הצביעו 1,945, שהתחלקו בין הרשימות: א' – 1,035 קולות; ב' – 499; ג' – 300; ד' – 67.

31 ראה: י" שפירא, 'לוועידת הפועל המזרחי', דבר, 1.1.1935.

32 ש"ז שרגאי, דין-וחשבון לוועידה השביעית (לעיל, הערה 24).

33 'המזרחי לא הבין את הצרכים. גם כשהשתתף באקזקוטיבה. הענינים המעשיים היו בידי אחרים'; מ' שפירא, שם.

34 שפירא פרש את יריעת הקיפוחים: הבעיה העיקרית – קיפוח בהסתדרות הציונית; 24 מתיישבים כשד"ה יעקב, זה מה שהשיגה היהדות החרדית; נומרוס קלאוזוס כשטח עלייה; מי שלא יודע לענות על ברוכוב נפסל לעלייה; 20 מחברינו פקידים בין אלפי פקידי ההסתדרות הציונית (שם).

הציגה עמדה אחידה: מ' שפירא הציע להסכים לבוררות חובה לאומית על יסוד של חוקת-עבודה כללית שתחייב את כל היישוב ובידודם של המתנגדים לעבודה עברית. מאידך גיסא, הצהיר ש' שרגאי: 'לא הצטרפנו למקהלה המגנה של הרביזיוניסטים; אנו שוללים את כל אותם הזרמים אשר אינם מודים בתורה כיסוד אשר עליו ישתתו החיים החדשים בארץ'. החינוך הצבאי של הרביזיוניסטים היה, לדעתו, הגורם המפריד הראשי בין שתי התנועות, שלמרות אי-אלה 'טרונות' משותפות נגד מוסדות היישוב, לא מצאו שפה משותפת.

הסיעה השנייה בגודלה הייתה אל המקור (25 אחוזים בתוספת סיעת ירושלים — 5 אחוזים, שהיתה שותפת לדעותיה והתארגנה על בסיס מקומי), שהיתה אופוזיציה 'ימנית' להנהגה. סיעה זו, שנוסדה רשמית לפני הבחירות לוועידה השביעית, זכתה בתמיכת רוב החברים בירושלים, בבני-ברק ובהרצליה.³⁵ הסיעה ביקרה את הנהגת המפלגה 'המנפחת ומקשטת את המציאות', והציגה עמדות שונות בארבע הבעיות המרכזיות.

סיעת 'אל המקור' התייחסה בהסתייגות להסתדרות העובדים ותבעה לכרות הסכם רק בתחום הכלכלי, המקצועי-הפרופסיונאלי ולא בתחום המדיני והתרבותי. בחזר שהפיצה הסיעה בין החברים טענה נגד השיטה 'המכניסה את הרוח של ההסתדרות השמאלית בשורותינו'.³⁶ היחס ל'מזרחי' היה חיובי בעיקרו מאחר שהוא 'שותף לבנין הארץ'. מאידך גיסא, שאפה הסיעה כשותפתה, 'להכניס רוח חיים במזרחי'.

הסיעה הבלטיה את המשותף בין תנועה זו לבין 'הפועל המזרחי' — 'כל ארץ ישראל ליהודים, משטר עבודה, ערכים לאומיים'. אך הכירה גם בניגודים ותבעה 'לא להצטרף למקהלה הנלחמת בתנועה זו'.

עיקר תביעותיה היו כלפי ביתה פנימה. בעוד סיעת הרוב הבלטיה את ההישגים והחיוב, הציגה סיעת 'אל המקור' את השלילה. היא תבעה להתרחב מבחינה ארגונית, לשתף את האופוזיציה בהנהגת העניינים, לפתוח לשכות-עבודה עצמאיות, מפעלי קואופרציה לאשראי, להרחיב את קרן 'תורה ועבודה' וליסד הסתדרות עובדים דתית.

סיעת 'יצירה ובניין' הציגה אופוזיציה שמאלית. סיעה זו היתה מורכבת בעיקר מחברי ההתיישבות — הקיבוצים והמושבים. היא מקדה את עמדותיה כתביעה לנתק את הקשר עם 'המזרחי' — 'החלוציות האמתית היא בכפר והחברים צריכים להבין זאת'.³⁷ אם כי מספר חברי ההתיישבות היה עדיין זעום, 17 אחוזים, שהסיעה זכתה בהם בבחירות העידו על המספר הניכר של תומכיה בעיר ועל משקלה הסגולי במפלגה.

בהחלטותיה ביטאה הוועידה את הקונצנזוס המפלגתי — אשרה את קווי המדיניות הקודמים והדגישה את המוסכם: תבעה קיום החלטת הוועד הפועל הציוני על שמירת השבת כמושכים ובקיבוצים וקיום הודעת ההסתדרות על כשרות המטבחים. על עקרונות אלה לא היתה מחלוקת

35 היא זכתה בקרוב למחצית הקולות ברחובות, בחדרה, בשדה-יעקב ובכפר חסידים.

36 מתוך: מכתב חזר של סיעת 'אל המקור', פרטי וחשאי, גנוץ הציונות הדתית. בראשית הוועידה עוררה הסיעה שערורייה וזטא כשחבריה התפרצו נגד ד' רמז, אורחה של הוועידה, ולא נתנו לו לשאת את דבריו. גפני, נציג הסיעה, התנצל ואמר כי ההתפרצות לא כוונה נגד רמז, אלא: 'שהאורח לא היה זחיר למדי לכבד את האכסניה ולהופיע בנימוס המקובל באסיפות הפומביות של הפועל המזרחי'; מסתבר כי רמז הופיע בגילוי-ראש.

37 א' אינטרלינגטור, מכתב חזר, שם.

ב'פועל המזרחי'. על-ידי כך נשמרה המסגרת שלתוכה יכלו הסיעות לצקת את תכניהן הרעיוניים השונים.

בוועידה השביעית לא באו לידי ביטוי רק חילוקי-דעות רעיוניים אלא נוצקו דפוסים ארגוניים לקיום הסיעות. הוסכם כי מוסדות התנועה יורכבו על יסוד הסכם בין הסיעות.³⁸ אולם הסדר זה לא מנע חיכוכים ומריבות. סיעת 'יצירה ובניין' לא היתה מרוצה מחלקה בהנהגת התנועה³⁹ ונמנעה משיגור נציגים לוועד הפועל (המקומות נותרו פנויים). סיעת 'אל המקור' הרחיקה לכת – הסיעה, שהוקצו לה שלושה מקומות מתוך שבעת חברי הוועד הפועל (בפועל – בלי 'יצירה ובניין'). הפיצה חוזר בין חבריה שבו איימה בפילוג, ערב הבחירות לקונגרס הציוני הי"ט, דהיינו – להשתתף בהנהלתם גם בלי 'המזרחי'. נוכח התנגדותה הנמרצת של 'אל המקור' למדיניות זו הורכבה רשימת 'הפועל המזרחי' לבחירות לקונגרס בלי חברי הסיעה. אמנם חלקם תבע להופיע לבחירות ברשימה נפרדת, אולם הנהגת הסיעה הסתפקה בגילוי-דעת ובכפירה בחוקיות המוסדות הנבחרים, בשל אי-כשרות הבחירות.⁴⁰ הסיעה צעדה צעד נוסף לקראת מיסוד ארגוני על-ידי קריאה לכינוס סיעתי ארצי שהוסמך לקבל החלטות מדיניות בשם 'אל המקור'. אמנם הסיעה לא ממששה את איומה, אך הפגינה את עוצמתה והוכיחה את יכולתה לפעול ולהשפיע גם בתוך המפלגה.

הוועידה השביעית הניחה אפוא את היסודות למתכונת הארגונית של 'מפלגת-סיעות', שבה יש תחרות על השלטון ומאבקים על עמדות-כוח וערכים, בד-בבד עם נכונות לפשרות והיענות לתביעות קבוצות מיעוט, אף אם אינן עולות בקנה-אחד עם הכרעת הרוב.

'מפלגת פועלי ארץ-ישראל'

'מפלגת פועלי ארץ-ישראל' נוסדה על-ידי איחוד בין שתי מפלגות: 'הפועל הצעיר' ו'אחדות העבודה'.⁴¹ אולם הסיעות שהתגבשו בה באמצע שנות השלושים היו באורח חלקי כלכלי המשך, פרסונאלי או אידיאולוגי, של הגיבושים המדיניים שלפני האיחוד. יסוד ההסכמה של מפא"י היה מעוגן בערכי 'הציונות העובדת', סביב הרעיון ליצור חברה צודקת ויוצרת בארץ-ישראל. אולם מסגרת זו היתה רחבה דיה כדי להכיל יסודות מגוונים – הן מן הבחינה החברתית-הכלכלית והן מן הבחינה הרעיונית.

הבקע החברתי המרכזי במפא"י היה כפול: בין אנשי העיר והכפר ובין גושי ההתיישבות, שהיו שלושה במניין: 'חבר הקבוצות', 'הקיבוץ המאוחד' ו'תנועות המושבים'. למעשה היו במפא"י ארבע סיעות, אך הכולטת ביניהן, בשל ייחודה הרעיוני, היתה סיעה ב'.

מבחינה רעיונית נסב הוויכוח הפנימי במפא"י סביב שני צירים: ציר מדיני-לאומי – גבולות המדינה העתידה לקום ועצם הצורך בקיומה; ציר כלכלי-מעמדי – בתחום ניהול משק העובדים,

38 על-פי הצעת החבר וסרמן; 38 תמכו בה, 1 התנגד ו-5 נמנעו.

39 'וכל הצעותינו כועדה המתמדת נדחו', מכתב חוזר (לעיל, הערה 36).

40 הטענה היתה שמחצית משקלי 'הפועל המזרחי' הם 'שמות מן ההפטרה'. לכן קראה הסיעה לצירים: 'אנו רוצים שהמספרים הבלופים האלה לא ישפיעו להטיחכם מהדרך הישרה'; מכתב חוזר (לעיל, הערה 36).

41 על חלק מן הגורמים לייסוד מפא"י ראה: י' גולדשטיין, מפלגת פועלי ארץ ישראל – גורמים להקמתה, תל-אביב תשל"ו.

חלוקת המשאבים הלאומיים והיחסים עם כוחות 'לא סוציאליסטיים', קרי: התנועה הרביזיוניסטית. נושא אחרון זה היה הבקע הראשון שפילג את מפא"י כאורח ברור בין שני מחנות: הנהגה, אף כי נותרה במיעוט, וחלק מחברי המפלגה וציבור חברים שדעתו היתה שונה מזו של הנהגתו. הכוונה ל'הסכם העבודה' שנחתם בראשי-תיבות בין דוד בן-גוריון לבין זאב ז'בוטינסקי, אך בטל לאחר שהרוב במפלגה דחה אותו במשאל-חברים. אולם, השורש המרכזי למחלוקת שבין הנהגת מפא"י לבין מי שנודעו כרבות הימים כסיעה ב' היה נעוץ בגיבושו המדיני של 'הקיבוץ המאוחד'.

'הקיבוץ המאוחד' כבסיס לייסוד סיעה

ב'פועל המזרחי' היו חילוקי-הדעות בתוך המפלגה רעיוניים בעיקרם, בין שניים-שלושה מחנות שלא היו מגובשים מצד ארגונם, ואילו במפא"י היתה קבוצה מלוכדת, שמוסדותיה אוטונומיים ולה כוח-אדם ומשאבים, שקראה תיגר על ההנהגה. 'הקיבוץ המאוחד', הלזו של תנועת-העבודה, היה בסיס לסיעה כתוצאה ממחלוקת משולשת: פוליטית, כלכלית ואידיאולוגית.

מן ההיבט הפוליטי — הנהגת מפא"י, בעיקר ברל כצנלסון, הציגה תביעה לאיחוד התנועה הקיבוצית,⁴² שנודעה לרסן את עוצמתו הגוברת של הקיבוץ, כפי שבאה לידי ביטוי ביכולתו לארגן את הרוב במפא"י להתנגד לתכניותיו של בן-גוריון. הפילוג שרווח בתנועה הקיבוצית שם לאל, לדעתו של ברל, 'את התקווה האחרונה שיכול נוכל להדריך את המוני הפועלים בכפר ובעיר בנגמה חלוצית'.⁴³ הבעיה לא היתה חינוכית גרידא, אלא גם מדינית. מעקרונותיו היסודיים של 'הקיבוץ המאוחד' היתה המרות של ארגונו המרכזי על המשקים, שלא תמיד עלתה בקנה-אחד עם צרכים 'יישוביים', אף כי הלמה את ערכיו של הקיבוץ ואף נועדה לשרת את הלאום. 'הקיבוץ המאוחד' חתר ליישובים גדולים. המרכז החקלאי, בהשראתה של הנהגת מפא"י, תבע זכות לווסת את כוח האדם החלוצי לפי הצרכים ה'כלליים'. הנהגת המפלגה חששה מפני ה'אימפריאליזם' של הקיבוץ ששאף לגדול ולהתרחב, חשש שגבר בשל עוצמתו המשקית, התבדלותו הרעיונית והצלחתו הפוליטיות.

המחלוקת הכלכלית נבעה משאיפתה של הנהגת מפא"י לרתום את הקיבוץ לתלם על-ידי שימוש סלקטיבי במשאבים. הקיבוץ הגדול אמנם לא קיבל את החלק המגיע לו מתקציב ההתיישבות ואף לא בקרקע, שהיתה חיונית לגידולו.⁴⁴ תגובת הקיבוץ לקיפוחים אלה היתה הפעלת כלים עצמאיים, כגון 'קרן הקיבוץ' שסייעה למימון פעולותיו המשקיות והפחיתה את תלותו במוסדות המימון המרכזיים.

מבחינה רעיונית התגבש סלע-המחלוקת העיקרי רק כשעלו על הפרק ההצעות לחלוקת ארץ-ישראל ולייסוד מדינה יהודית. אמנם מפא"י היתה חצויה בין מתנגדי החלוקה ותומכיה — אף אישים

42 ראה 'מכתבים לחברי בדגניה', 'ערעורים על המצב הקיים': ב' כצנלסון, כתבים, ז, תל-אביב תש"ח, עמ' 191-201, 303-259.

43 שם, עמ' 198.

44 18 מושבים שמנו 1,080 משפחות קיבלו רבע מיליון לירות ארץ-ישראליות; 18 קיבוצים שמנו 1,500 משפחות קיבלו 98 אלף לירות ארץ-ישראליות. אותה הלואה של 4,000 לירות ניתנה לקבוצה בת חמישים-ארבעים יחידות ולקיבוץ המונה 20-150 יחידות. מתוך הרצאת ש' זק, במועצה ה"א של הקיבוץ המאוחד, 1936.

מרכזיים ככרל כצנלסון התנגדו ליסוד מדינה בחלק של הארץ – אך הקיבוץ המאוחד היה הגוף המאורגן היחיד שהתנגד לה והופיע בנושא שליחות רעיונית במפלגה. בהבשעה נוכח בן-גוריון לדעת כי בשל התנגדותו הנחרצת של הקיבוץ לא יוכל לממש את תכניתו המדינית ללא ארגון מוצק וללא משמעת מפלגתית. כמפא"י התגבשו אפוא שני מחנות: מחנה אחד – הרוב במפלגה בהנהגת בן-גוריון, שתבע להפוך את מפא"י למפלגה ריכוזית והומוגנית שתהיה מכשיר יעיל למימוש מטרות הציונות העובדת. מחנה זה חרת על דגלו את הססמה 'ממעמד לעם', משום שראה עצמו נושא שליחות לאומית, אם כי מתממשת על-ידי מעמד הפועלים. המחנה השני היה מלוכד סביב 'הקיבוץ המאוחד', שתבע לקיים 'דימוקרטיה פנימית' במפלגה: לאפשר לקבוצות, הן הסיעות, בתוכה לבטא את ערכיהן, לנסות להשפיע על הרוב ולהיות ראש-חץ של המעמד, לשם בניין הארץ ויישובה.

הברית עם האופוזיציה בתל-אביב

סיעה ב' לא היתה 'סיעה קיבוצית' טהורה מאחר שכללה גם קבוצה עירונית – האופוזיציה בתל-אביב. כאמור לעיל, המחלוקת בין 'הקיבוץ המאוחד' לבין הנהגת מפא"י היתה משולשת – פוליטית, כלכלית ואידיאולוגית. הפעילות האופוזיציונית בתל-אביב נבעה בעיקרה מתנאים ומערכים כלכליים-חברתיים. חלקם הגדול של פועלי תל-אביב לא השתלבו בחיי המפלגה. אף כי מפא"י היתה 'מפלגת-פועלים', רק 25 אחוזים מפועלי העיר נמנו על שורותיה.⁴⁵ המפלגה לא יכלה להתחרות בשירותים שהעניקה ההסתדרות – כריאות, שיכון ותעסוקה – ולא היה בה כוח-משיכה לפועלים עירוניים. אף-על-פי שההסתדרות נוהלה למעשה בידי מפא"י, היתה הבחנה בין שני הארגונים. יתירה מזו, ההתפתחות הכלכלית של היישוב היהודי בשנים 1933-1935 יצרה דיפרנציאציה כלכלית-מעמדית שהיתה מלווה תופעות של קיטוב חברתי. אף תופעה זו הרחיקה רבים משורות המפלגה. בעיר תל-אביב, שבה היה הסניף הגדול ביותר של מפא"י שמנה כרבע מחברי המפלגה וכשליש מחברי ההסתדרות בארץ, התפתח מנגנון של עסקנים שחלש על המוסדות הכלכליים ובעיקר על המוסדות לחלוקת העבודה. במחצית השנייה של שנות השלושים שררו ביישוב היהודי אבטלה ושפל כלכלי שהוחמר בעטיין של מלחמות חבש וספרד. חלקם הגדול של פועלי תל-אביב היו רק שלוש-ארבע שנים בארץ (כשישים אחוז) וחברים חדשים בהסתדרות. רובם עבדו במקומות קטנים ושכרם היה זעום.⁴⁶ המנגנון ההסתדרותי (שהיה, כאמור, מורכב רובו מאנשי מפא"י) לא הצליח לענות על צרכיו החברתיים והכלכליים של ציבור זה, שפנה למנהיגי אופוזיציה. חוסר העבודה בלט במיוחד במקצועות הבניין שבו היתה למשק ההסתדרותי השפעה רבה. הקבלן הגדול ביותר לעבודות בנייה היה 'המשרד הקבלני' שהיה מורכב מ'נושא קבוע' (קבוצת פועלים שהיתה להם קביעות – אוצר יקר באותם ימים) ומפועלים זמניים שכירים. קבוצת הקבועים היתה מנאמני המפלגה וחילקה את מקומות-העבודה במשורה ועל-פי שיקולים שלדעת האופוזיציה לא עלו בקנה-אחד עם עקרונות הצדק החברתי. עיוות זה גרם לתסיסה רבה בקרב מי שלא היה מקורב

45 ד' אהרונוביץ, מרכז מפא"י, 29.9.1937, ארכיון מפא"י תיק 23/37.

46 קרוב ל-90 אחוזים מפועלי תל-אביב שלמו מסי הסתדרות לפי ארבע הדרגות הנמוכות. ראה: 'בן-אהרון, על שאלות ההסתדרות בערים', סמינר הקיבוץ המאוחד בעין חרוד, 19.7-25.9.1937, ארכיון הקיבוץ המאוחד.

לצלחת. בראש הלא-מרוצים עמדו אנשי 'הקיבוץ המאוחד' שהיו בשליחות בעיר וראשי האופוזיציה המקומית (בעיקר בן-ירוחם, תבורי וטובין).⁴⁷ אף-על-פי שהבעיה הכלכלית של חוסר העבודה והמצוקה היתה הכוללת ביותר, נלוו לה גם היבטים חברתיים: המנגנון ההסתדרותי המפלגתי לא השכיל להסתגל למהפך שחל במפא"י — שחדלה להיות מפלגה קטנה, אינטימית כמעט, והיתה למפלגה רחבה והמונית. זו אף זו: במוסדותיה המדיניים של מפא"י לובנו סוגיות מדיניות-לאומיות, הוויכוח על הפתרונות המדיניים לבעיית ארץ-ישראל עמד בראש מעייניהם של מנהיגי המפלגה, בעיות הפועל העירוני והאיגוד המקצועי נדחקו לקרן-זווית.⁴⁸

הברית שנכתרה בין 'הקיבוץ המאוחד' לבין האופוזיציה בתל-אביב נשענה על שני יסודות: יסוד אידיאולוגי ויסוד פוליטי.

מן ההיבט האידיאולוגי — תחושת השליחות של 'הקיבוץ המאוחד' ורגישותו לבעיות חברה תרמו להתקרבות בינו לבין פועלי העיר. הקיבוץ, שססמתו היתה 'קיבוץ גדול וגדול' שאף להתרחבות שתקיף את כל שדרות הציבור והמעמד. אף כי חזונום של מייסדיו ליצור קומונה גדולה שתקיף עיר וכפר לא מומשה. עדיין לא נטש 'הקיבוץ המאוחד' את שאיפתו להרחיב את שורותיו, או לפחות את תחום-השפעתו. בניגוד ל'חבר הקבוצות', שחתר ליסד קבוצות אורגאניות קטנות ומלוכדות, שאף 'הקיבוץ המאוחד' ליצור מסגרת הטרורגית (הכוללת גם תעשייה ומלאכה) ופלוראליסטית.

המניע הפוליטי היה נעוץ בנסיונות שעשתה הנהגת מפא"י לאחד את התנועות הקיבוציות ולרסן את כוחו של 'הקיבוץ המאוחד'. זו אף זו — 'הקיבוץ המאוחד' לא היה מקשה אחת, שכן היתה גם בו 'אופוזיציה פנימית' שתמכה בהנהגת המפלגה. תמיכה זו באה לידי ביטוי בעיקר בנסיונות להשלים עם תביעת האיחוד, ואף להאיץ אותה. אף כי לאופוזיציה זו לא היה רוב בקיבוץ,⁴⁹ חתרו מנהיגי המתנגדים לאיחוד ליצור שותפות עם כוחות אחרים במפלגה, כדי להיות לכוח בעל השפעה. מאמצי 'הקיבוץ המאוחד' למצוא לו אחיזה בעיר נשאו פרי. לקראת שנת 1936 היו ארבעה מאנשי המפתח בקיבוץ המאוחד בעמדות בכירות בעיר: בן-אהרון היה מזכיר מועצת הפועלים; פ' בנדורי — מזכיר סניף המפלגה; י' בנקובר — מזכיר המפלגה; וז' פיינשטיין — ראש אגודת פועלי-הבניין.

השותפות בין 'הקיבוץ המאוחד' לבין האופוזיציה בתל-אביב לכשה עור-וגידיים עם הבחירות למועצת סניף מפא"י שהתקיימו בספטמבר 1937. בבחירות אלה זכתה האופוזיציה לנצחון מרשים על קבוצת הוותיקים,⁵⁰ שחידד את היחסים הפנימיים במפא"י והחריף את ההתמודדות לקראת ועידתה הרביעית.

47 על תולדותיה של סיעה ב' בתל-אביב ראה: י' הראל, מקורותיה של סיעה ב' בתל-אביב, חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1973.

48 ראה: י' דיסטנר, 'לשאלות הפועל העירוני במפלגה', הפועל הצעיר, לא (תרצ"ח), גליון 10-11, עמ' 13.

49 בשנת 1936 מנתה האופוזיציה קרוב למחצית מחברי 'הקיבוץ המאוחד', ובמשך השנים הלך כוחה וירד. יש לציין כי על שורותיה לא נמנו מנהיגים בולטים של הקיבוץ.

50 על תוצאות הבחירות בסניף ראה: הפועל הצעיר, לא (תרצ"ב), גליון 2, עמ' 16.

הוועידה הרביעית של מפא"י ברחובות – המיסוד הארגוני של הסיעה

הוועידה הרביעית ברחובות (5-9.5.1938) מילאה תפקיד דומה לזה של הוועידה השביעית של 'הפועל המזרחי', אם כי התהליכים הארגוניים לא היו זהים.

ב'פועל המזרחי' הונהגו בחירות יחסיות רשמיות שהעניקו ייצוג לסייעות, ואילו במפא"י הונהגו סידורים לא-פורמאליים – הוחלט לסדר 'פגישות מוקדמות' של החלקים השונים במפלגה, כגון גופים התיישבותיים או פועלי הערים, לבירור השאלות הפנימיות.⁵¹ הגופים המאורגנים היו רק של תנועות ההתיישבות, 'חבר הקבוצות', 'הקיבוץ המאוחד' ו'תנועת המושבים'. חלקם של פועלי העיר נטה לתמוך ב'קיבוץ המאוחד' ואילו חלק אחר היה מזוהה עם ההנהגה. שיטת הבחירות לוועידה הרביעית לא היתה יחסית – כל חמישים חברים אמורים היו לשלוח ציר,⁵² אולם הנהגת מפא"י נחלצה להגן על הרוב בתל-אביב שהפך למיעוט, ולפיכך אושרה הצעתו של ברל כצנלסון – 'בכל מקום שרבע מחברי הסניף, או לא פחות משלוש מאות חברים ידרשו בכתב לקיים בחירות יחסיות – תהינה בחירות יחסיות'.

תוצאות הבחירות העירו על הפיצול ששרר במפלגה ועל הסכנה שאימה על הנהגתה. אמנם העירוניים היו 42 אחוזים מפלל צירי הוועידה, אולם חלקם (הרוב בסניף תל-אביב) תמך בהנהגת 'הקיבוץ המאוחד'. לעומת זאת, חלק מצירי 'הקיבוץ המאוחד' לא היה תמים-דעים עם הנהגתו. יש לציין שתנועת ההתיישבות – שהיו לה 35 אחוזים מפלל הצירים – היתה מפוצלת בין שלושת ה'גושים', שעל אף היותם במיעוט הטביעו את חותמם על מהלכה של הוועידה.

סממתה הראשית של ועידת רחובות היתה מאבק בסייעות. בניגוד לוועידת 'הפועל המזרחי' נשמעו בוועידת מפא"י קריאות חוזרות ונשנות לביטול ה'גושים'. אמנם הוועידה כונסה, בהסממתה ועל-פי תביעתה של סיעה ב', לשם דיון מדיני בסוגיית החלוקה, אך הדיון מוקד בבעיות ארגוניות. תביעותיו של בן-גוריון הרחיקו לכת: לאסור כל סידור סיעתי, למסור ייפוי-כוח למרכז המפלגה ולגרש חבר בשל השתייכות סיעתית. מגמה זו לא עמדה בסתירה לשאיפת ההתרחבות של המפלגה שסבלה מקפאון. המפלגה מנתה שנים-עשר אלף חברים לעומת חמשת-אלפים בזמן האיחוד; מספר חברי ההסתדרות היה קרוב למאה-אלף. אמר בן-גוריון: 'כניסה חפשית לכל אחד. אבל במפלגה צריכה להיות בדיקה. אם נגלה מעשים פסולים – משליכים אותו'.⁵³ בן-גוריון הדגיש שמאבקו אינו בהתיישבות או בערכיה, שאותם ראה כ'ערכים אמיתיים', אלא כתופעת ההתבדלות ובהפרת מרות הכלל על-ידי ארגון פארטיקולאריסטי. 'הקיבוץ המאוחד', שכבר פעל בעצה אחת עם נציגי האופוזיציה בתל-אביב, גילה עמדה שנייתית: הוא התנגד ל'פגישות המוקדמות' שזומונו על-ידי הנהגת המפלגה כדי להעביר את הדיונים וההחלטות למוסדות רחבים ופומביים. תביעה זו נשענה על ההנחה כי הרוב במפלגה, בניגוד לרוב בצמרת, מתנגד לחלוקת-הארץ. היתה זו, כאמור, העילה המרכזית, מן ההיבט של סיעה ב', לכינוס הוועידה. נציגי הסיעה תבעו ייצוג במוסדות כדי שתינתן להם האפשרות לכוון ולהשפיע, ולא 'התייעצויות פרטיות' שהיו נהוגות במפלגה. 'איני רוצה להיות

51 מרכז מפא"י, 27.10.1937, ארכיון מפא"י, תיק 23/37.

52 מרכז מפא"י, 17.11.1937, ארכיון מפא"י, שם.

53 על הדיונים בוועידת רחובות ראה פרטיכל הוועידה, 3-8.5.1938, תיק 21/4, ארכיון מפא"י, שם.

"מוזמן" של בן-גוריון, אמר טבנקין.⁵⁴ עמדתה של מפא"י, כפי שבאה לידי ביטוי בדבריו של מ' שרתוק היתה שונה: 'מחובתה של המפלגה להתארגן בצורה שתאפשר לנו לקיים התייעצות בעניינים שאין להביאם למרכז'.⁵⁵ אלו 'עניינים' אי-אפשר היה להביא למרכז? עניינים מדיניים שהנהגה שאפה להחליט עליהם בלי לסרב את תהליך ההחלטה בדיונים וכליבוניס ובלי לסכן את ההחלטה על-ידי 'רוב דימוקראטי'. מנהיגי מפא"י, שהיו כבר מנהיגי האומה חששו מפני שיבוש בתכניות שהיו בעיניהם קריטיות לגורלה של האומה, כתוצאה מפעילות אופוזיציונית בתוך המפלגה. סכנה זו לא היתה קיימת כמעט כ'פועל המזרחי', המפלגה הגדולה בתנועתו, לעומת 'המזרחי', אולם לא היה מרכזי בהנהגת היישוב. הכרעותיו, גם אם לא החיחסו רק לעניינים פנים-מפלגתיים, לא היו הרוח-גורל כמו אלה של מפא"י.

במפא"י נוצר קיטוב שהלך והעמיק. בד-בבד גברה תביעתה של ההנהגה למרות ולמשמעת ותביעת ה'גושים' — בעיקר 'הקיבוץ המאוחד', שחלק על מדיניותה של הצמרת — לאוטונומיה של דעה ולהחלטות המבוססות על דיון פומבי במוסדות המדיניים של המפלגה.

הוועידה הרביעית ברחובות נענתה גם לתביעת ההנהגה וגם לזו של הסיעה.

מן ההיבט של הסיעה העניקה לה הוועידה ייצוג מופר ואף הרחיבה את מוסדות המפלגה.⁵⁶ על-פי תביעתה של סיעה ב'. נוסף גם גוף מדיני חדש — מזכירות, שהיתה אף היא מורכבת מנציגי ה'גושים', שנועדה לחלוש על המפלגה. תביעת הייצוג של הסיעה נשענה על זכותה להתגונן בשם האידיאה שדגלה בה לפני 'התקפות' הרוב. אמר טבנקין: 'אני מגן על זכותי להיות שווה פה עם חבר אחר כאשר אני מתנגד לחלוקה... לצורות של קואופרציה עם רביזיוניסטים'. הבסיס לתביעת הייצוג היה אפוא אידיאלי.

מן ההיבט המפלגתי — אשרה הוועידה פה-אחד את הקריאה לאיחוד התנועה הקיבוצית ואיחוד תנועות-הנוער, שנועדו לכרות את הענף שעליו ישבה הסיעתיות. למעשה לא יצאה המפלגה — הרוב במפא"י — נשכרת מוועידת רחובות כשל הגורמים באים:

א. ההחלטה על איחוד הנוער והתנועה הקיבוצית לא מומשה. אמנם זומנו פגישות עם נציגי 'הקיבוץ המאוחד' ו'חבר הקבוצות' בכדי להגשים את האיחוד, אולם 'הקיבוץ המאוחד', שבוועידה תמך בהצעת ההחלטה המוסכמת, גילה התנגדות תקיפה: 'אני לא מוכן, תחת טרור, לדבר על איחוד', אמר טבנקין.⁵⁷ יתירה מזו, 'הקיבוץ המאוחד' המשיך בתביעתו לייצוג סיעתי גם במוסדות המפלגה שהורכבו לאחר הוועידה. לאיחוד תנועות-הנוער התנגד בעיקר 'חבר הקבוצות', שחשש מפני הפגיעה ב'גורדוניה'.

ב. אי-אפשר היה להרכיב את מוסדות-המפלגה. נציגי הרוב, בראשות בן-גוריון וברל כצנלסון, נמנעו מהשתתפות או התפטרו במחאה על ההיענות לתביעות ה'גושים' והייצוג הסיעתי. נציגי הסיעות, ובעיקר סיעה ב' התפטרו משום שלדעתם המרכז לא נענה לתביעותיהם וקיפח אותם

54 ראה התייעצות בעניינים מדיניים, 7.4.1938, תיק 23/38, ארכיון מפא"י, שם.

55 מ' שרתוק, התייעצות בעניינים מדיניים, 7.4.1938, תיק 23/38, ארכיון מפא"י, שם.

56 המרכז מנה 57 חברים לעומת 20 חברים בוועידה השלישית; המועצה מנתה — 120 לעומת 51.

57 ישיבת הוועידה להרכבת מזכירות המפלגה, 26.12.1938, תיק 23/38, ארכיון מפא"י, שם.

בחלוקת ההשפעה והעוצמה במפלגה. לקיפוח נוסף מניע אידיאולוגי שמנע השתתפות במוסדות המפלגה: 'כשולל מדינה עברית בחלק מהארץ איני רואה עצמי רשאי להיות יותר חבר מרכז המפלגה לאחר שמרכז המפלגה החליט לאסור להופעה לפני הועדה התנגדות לחלוקת הארץ', אמר טבנקין.⁵⁸ אמנם מחלוקת זו יושבה כשהורידה ממשלת בריטניה את החלוקה מסדר-היום המדיני, אולם חילוקי-הדעות התוך-מפלגתיים היו עדיין בעינם. התוצאה היתה שיתוק במפלגה והתברלות בסיעה. על רקע זה חודשה תביעתו של בן-גוריון לשנות את אופיה של מפא"י ממפלגה פלוראליסטית למפלגה ריכוזית, מושתתת על חירות המחשבה ואחדות המעשה וההחלטה. לשם השגת מטרה זו תבע בן-גוריון לכנס מועצה ארגונית, לערוך מפקד חברים כללי ולכטל את קיום הסיעות בדרכים אדמיניסטרטיביות חוקתיות.

מגמה זו, שהגיעה לשיאה בוועידה החמישית של מפא"י בכפר-יתקין, הגבירה את הקיטוב במפלגה עד הקרע והפילוג (מאי 1944).

מפא"י והפועל המזרחי היו 'מפלגות סיעתיות', שיש בהן סיעות מוכרות וחוקיות. הסיעות, שהן התארגנויות חלקיות במפלגה, מושתתות על שני יסודות: ארגוני ואידיאולוגי. ב'פועל המזרחי' ובמפא"י היו הסדרים ארגוניים שאפשרו את ייסוד הסיעות, קיומן והתפתחותן. בשתייהן היתה שיטת בחירות יחסית שדירבנה את הסיעה להציג את דעותיה ולנסות לעשות נפשות בתוך המפלגה. יתרונה של השיטה היחסית בכך שאין היא מנציחה את יחסי הכוחות הפוליטיים אלא מעודדת התמודדות מחודשת. כשיטה זו שיעור התמיכה של סיעת המיעוט אינו 'הולך לאיבוד', לפי שיש מציג גם לקבוצות חלקיות שלא הגיעו לרוב. בשתי המפלגות פעלו הסיעות כגוף בעל מרות פנימית, שיש לה ביטוי קולקטיבי במוסדות המפלגה. על אף הסדרים דומים אלה היה שוני בין מפא"י לבין 'הפועל המזרחי': הראשונה נזקקה לייצוג יחסי רק בשל קונסטלציה מקומית, שבה הפך הרוב (שהיה מזוהה עם ההנהגה) למיעוט. בשנייה הונהגה שיטת בחירות יחסית בעקבות התפלגות כוחות, ודעות, שלוותה את המפלגה למן ייסודה.

הן ב'פועל המזרחי' והן במפא"י היו לסיעות ערכים שונים מאלה של הרוב במפלגה. בראשונה נחלקו הדעות בעיקר בקשר לאוריינטציה של התנועה ולזיקתה לגופים אחרים שעמם היתה שותפת בחלק מיסודותיה האידיאולוגיים. במפא"י היתה מחלוקת מסוג אחר – לא על הקשרים שבין המפלגה לבין גופים חוץ-מפלגתיים, אלא על עצם דרכה של המפלגה והכרעותיה המדיניות הגורליות.

במפא"י היה ויכוח גם על הדרך שבה נתקבלו ההחלטות. הסיעה תבעה להעביר את הדיונים לפורום רחב שיתכנס באורח סדיר ותכוף. הנהגת המפלגה גרסה 'התייעצויות' לא-פורמאליות, שיאפשרו לה חופש תמרון ופעולה. ב'פועל המזרחי' היתה הסכמה רבה יותר על כללי המשחק כשהמפלגה והסיעות נוטות לפשרה – ולאי החלטה – ולא להכרעות חד-משמעיות העלולות להעמיק את המחלוקת.

58 מרכז מפא"י 6.7.1938. ארכיון מפא"י, תיק 23/38.

נראה כי סובלנותה הרבה יותר של תנועת 'הפועל המזרחי' לסייעותיה נבעה משלושה גורמים:

א. מעמדה של המפלגה בזירה הלאומית. כאמור לעיל, היתה מפא"י מפלגת שלטון, אם כי ללא מדינה, שעסקה בהכרעות לאומיות. עובדה זו מסבירה את הצורך של מנהיגיה במרות מרכזית ומחייבת, מעבר לצרכים השלטוניים המקובלים.

ב. היקף הקונצנזוס. ב'פועל המזרחי' היתה הסכמה בסיסית על ערכי הציונות הדתית העובדת, הסכמה שהיתה 'צרה' יותר מאשר במפא"י. לפיכך היה מרחב-התמרון של הסייעות קטן יותר וחילוקי-הדעות מצומצמים יותר. בסיס ההסכמה במפא"י היה הציונות העובדת, אך זו כללה אוריינטאציות 'מנייות', כגון זו של 'הפועל הצעיר' לשעבר, ואוריינטאציות מרקסיסטיות, כגון אלה של 'פועלי ציון' לשעבר. על ציר חילוקי-דעות אלה התמקמו הסיעה והמפלגה, שהפער האידיאי ביניהן הלך והעמיק.

ג. ריבוי סיעות. ב'פועל המזרחי' לא היה עימות בין 'מפלגה' לבין 'סיעה', אלא בין רוב במפלגה שלא התמיד בבחירות לוועידות הבאות, לבין מספר סיעות שעוצמתן היתה שקולה כמעט כנגד זו של המפלגה. אמנם, ריבוי הסייעות לא היה רק גורם לסובלנות אלא אף תוצאה שלה; יחד עם זאת עובדת קיום יותר מסיעה אחת מתנה את המאבקים בין ההתארגנויות החלקיות במפלגה.

יחסה של המפלגה לסייעות השפיע על תרומתן של אלה לתפקודה. ב'פועל המזרחי' המשיכו הסייעות להתחרות ביניהן, תוך קיום שיווי-משקל יציב. במפא"י גבר המאבק בין הסיעה והמפלגה, עד השלב שבו נפרדו דרכיהן.

